

zwrotów, można by po upływie wskazanego czasu na odpowiedź wysyłać listy monitujące o odpowiedniej treści.

Dla pogodzenia zachowania anonimowości z koniecznością monitorowania pewnych osób, które nie zwróciły ankiety, treść takiego listu powinna zawierać następujące sformułowania: „W dniu x rozesłana została do wybranej losowo próby widzów anonimowa ankieta pocztowa. Do chwili obecnej otrzymaliśmy już odpowiedzi od większości adresatów. Ponieważ ankieta była anonimowa, nie wiemy, czy był(a) Pan(i) uprzejmy(a) odesłać wypełniony kwestionariusz. Jeżeli już go Pan(i) odesłał(a), bardzo dziękujemy i przepraszamy za niepokojenie Pana(i) tym listem. Jeżeli nie miał(a) Pan(i) czasu dotąd wypełnić i odesłać ankiety — uprzejmie przypominamy, że dodatkowy termin nadsyłania ankiety upływa w dniu x. Na wszelki wypadek, przewidując ewentualność zagubienia, przesyłamy jeszcze raz dodatkowy kwestionariusz z prośbą o wypełnienie”.

Przypuszczać można, że tym sposobem uzyska się liczbę zwrotów w granicach 80%.

Na koniec należy przypomnieć, że przedstawione tu wyniki i wypływające z nich wnioski odnoszą się do osób posiadających telewizory w domu.

Badanie oglądania telewizji przez osoby korzystające z telewizorów wyłącznie poza domem (u znajomych, w świetlicy itp.) wymagałoby odrębnej techniki badawczej. W pierwszym rzędzie drogą pytań filtrujących należałoby ustalić sytuacyjne okoliczności kontaktu z telewizją i w zależności od tych ustaleń dobierać odpowiednie pytania kwestionariuszowe o ilość czasu, częstotliwość oglądania czy recepcję poszczególnych programów.

**MARIA DANUTA PEŁKA-SŁUGOCKA
LESZEK SŁUGOCKI**

ANALIZA ZGODNOŚCI MIĘDZY WYPOWIEDZIAMI O FAKTACH UZYSKANymi W WYWIADZIE KWESTIONARIUSZOWYM A DOKUMENTAMI

Wypowiedzi respondentów zebrane w wywiadach kwestionariuszowych nie mogą z reguły podlegać weryfikacji za pomocą innych metod badawczych. Zakres więc zgodności wypowiedzi respondentów z rzeczywistością najczęściej nie jest znany badaczowi. Jedną z metod weryfikacji wypowiedzi może być sprawdzenie zgodności wypowiedzi o faktach z dokumentami stwierdzającymi te fakty. Badania tego typu są jeszcze nieliczne¹. W prowadzonych przez nas badaniach dysponowaliśmy dokumentami stwierdzającymi określone fakty dotyczące życia respondentów. W kwestionariuszu wywiadu celowo wprowadziliśmy jedno pytanie o fakty — zależnie bowiem od ich zgodności lub niezgodności z rzeczywistością zamierzaliśmy określić wiarygodność wszystkich wypowiedzi danego respondenta. Okazało się jednak, że ustalenie stopnia wiarygodności wszystkich wypowiedzi określonego respondenta nie zależy tylko od czynników podmiotowych — osoby samego respondenta, lecz również od czynników przedmiotowych — treści pytania, i to o zróżnicowanym stopniu oddziaływania.

¹ Omawiają je K. Lutyńska i N. Szeszenia w pracy: *Wstępne wyniki zewnętrznej weryfikacji odpowiedzi w wywiadzie na temat zachowań zdrowotnych*, [w:] *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, red. Z. Gostkowski i J. Lutyński, t. IV, Wrocław 1972. Praca auterek poświęcona jest weryfikacji odpowiedzi respondentów na podstawie dokumentów.

Od pięciu lat przeprowadzamy badania nad grupą 326 amnestionowanych zwolnionych z zakładów karnych na podstawie ustawy o amnestii z dnia 21 lipca 1969 r. Były to wszystko osoby, które przynajmniej jeden raz popełniły przestępstwo.

Po trzech latach od chwili zwolnienia z zakładu karnego przeprowadzono wywiady kwestionariuszowe z tymi amnestionowanymi, którzy nie powrócili do przestępstwa. Wywiady przeprowadzili autorzy oraz studenci socjologii UŁ podczas praktyk studenckich po trzecim roku studiów. Do badań przygotowano 163 respondentów. Do wszystkich zostały rozesłane listy uprzedzające o prowadzonych przez Uniwersytet Łódzki wywiadach wraz z prośbą o udzielenie pomocy studentom. Mimo dużego wkładu pracy, ustalenia dodatkowych adresów w Biurze Ewidencji Ludności m. Łodzi, wielokrotnych wizyt w miejscu zamieszkania lub pobytu respondentów przeprowadzono tylko 70 wywiadów².

Przedmiotem analizy są więc odpowiedzi na pytania uzyskane od 70 respondentów.

Jak już wspomniano, wywiady przeprowadzano z osobami, które co najmniej jeden raz popełniły przestępstwo i co najmniej jeden raz przebywały w zakładzie karnym, i które jednak w ciągu trzech lat nie wróciły do przestępstwa wykazując tym samym poprawę jurydyczną. Wiek respondentów w chwili przeprowadzania wywiadów zamykał się w latach 21 do 68; mężczyzn było 58 a kobiet 12.

Badani mieli wykształcenie podstawowe, tylko dwóch miało wykształcenie średnie. Przeważająca ich liczba pracowała w charakterze robotników niewykwalifikowanych, mniejszą grupę stanowili robotnicy wykwalifikowani, a najmniejszą osoby w ogóle nie pracujące.

W kwestionariuszach wywiadu umieszczono 11 pytań, na które odpowiedzi zweryfikować można na podstawie dokumentów:

² Przyczynami uniemożliwiającymi przeprowadzenie wywiadu były: odmowy (8 wypadków), nieznajomość miejsca pobytu (8), nieuchwytność w miejscu zamieszkania (20), wyjazd z Łodzi (16), śmierć (8), pobyt w więzieniu (23) i in. Zrezygnowano z przeprowadzenia 2 wywiadów z powodu psychodegradacji respondentów.

- (2)³ Wiek (ukończonych lat)
- (16) Czy darowano Panu(i) karę na podstawie ustawy o amnestii? tak/nie
- (17) Czy został Pan(i) zwolniony z zakładu karnego: a) po odbyciu kary, b) na podstawie ustawy o amnestii, c) warunkowo zwolniony? (podkreślić właściwe)
- (21) Który to był pobyt w zakładzie karnym? pierwszy, drugi, trzeci? (podkreślić lub podać liczbę pobytów ponad trzy)
- (22) Kiedy został Pan(i) zwolniony z zakładu karnego? data
- (22a) Skąd został zwolniony?
- (25) Czy otrzymał Pan(i) skierowanie do pracy po wyjściu z więzienia z Wydziału Zatrudnienia? tak/nie
- (27) Czy podjął Pan(i) pracę zgodnie ze skierowaniem? tak/nie
- (30) Czy otrzymał Pan(i) w pierwszym miejscu pracy po zwolnieniu zaliczkę? tak/nie
Jeżeli tak, to a) w jakiej wysokości?
b) czy tę zaliczkę spłacił? tak/nie
jak spłacił: ratami co miesiąc?
przez potrącenie przez zakład pracy?
po procesie cywilnym?
- (40) Czy przestępstwo popełniono w grupie? tak/nie
- (48) Czy Pan(i) leczył się w poradniach? tak/nie
W jakiej poradni się Pan(i) leczył

Zgodność odpowiedzi na każde z tych pytań z dokumentacją wymaga odrębnego przedstawienia między innymi dlatego, że każde z nich weryfikowane jest innym rodzajem dokumentów. Oczywiście w kwestionariuszu pytania odnosiły się do różnych interesujących nas problemów, a pytania o fakty podlegające weryfikacji z dokumentami były rozmieszczone wśród pozostałych pytań. Pytań podstawowych w kwestionariuszu było 50. Instrukcja do wywiadów zalecała ankietantom dążenie do wytworzenia właściwej atmosfery sprzyjającej interakcji między ankietą a respondentem. Troska o wytworzenie takiej atmosfery podyktowana była tematyką wywiadu o charakterze ogólnie drażliwym, dotyczącym spraw emocjonalnie przeżywanych przez respondentów: pobytu w zakładzie karnym, przyczyn popełnia-

³ W nawiasach podano numery pytań w kwestionariuszu.

nia przestępstw, oceny otrzymanej pomocy postpenitencjarnej itd. Należało także przez wytworzenie odpowiedniej atmosfery wywiadu odciąć się od schematu przesłuchiwań w postępowaniu przygotowawczym lub schematu składanych przed sądem wyjaśnień, które wszystkim respondentom były znane z doświadczenia życiowego. Dlatego też w czasie wywiadu dopuszczalna była zmiana kolejności zadawanych pytań zależnie od kierunku rozmowy z badanym. Możliwość zmiany kolejności pytań nie dopuszczała oczywiście ich pomijania.

1. Analiza zgodności deklarowanego wieku z dokumentami

Dokumentami, na których opierano się ustalając wiek respondentów, były: 1. dane akt sądowych, 2. dane w odpowiedziach na „Zapytanie o karalność” CRS Ministerstwa Sprawiedliwości, 3. dane „Centralnej Kartoteki Więźniów i Tymczasowo Aresztowanych CZZK”. W nielicznych wypadkach w aktach sądowych znajdowały się akta stanu cywilnego: „akta urodzenia”. W wypadkach rozbieżności daty urodzenia badanych (z wyjątkiem gdy w aktach sądowych znajdowały się akta stanu cywilnego) ustalano daty urodzenia badanych w Kartotece Biura Ewidencji Ludności m. Łodzi. Gdy natomiast były tam wątpliwości (a i to się zdarzało), otrzymywano dane z Głównego Biura Adresowego w Warszawie. W poszczególnych wypadkach zwracaliśmy się do Urzędów Stanu Cywilnego o nadsyłanie odpisów skróconych akt urodzenia.

Wiek ustalony wymienionymi dokumentami przyjęto za prawdziwy. Ustalając zgodność wypowiedzi z dokumentami przyjęliśmy tolerancję trzymiesięczną, tzn. nie uznaliśmy za niezgodne wypowiedzi wykazujących trzymiesięczne odchylenia w podanych latach zarówno *in plus*, jak i *in minus*.

Na pytanie o „wiek” 7 badanych, czyli 10%, nie udzieliło odpowiedzi. Z pozostałych 63 zadanych odpowiedzi zgodnych było 49 (78%). Czternaście odpowiedzi nie było zgodnych, dziesięciu badanych podało wiek starszy, czterech ujęło sobie lat.

W szczegółach przedstawia ten problem poniższe zestawienie:

	Liczba dodanych lat						Liczba ujętych lat		
	1	2	3	4	5	6	1	2	3
Liczba badanych	6	3	—	—	—	1	1	3	—

Wynika z niego, że ogólna tendencja do niezgodności zmierza w kierunku zawyżania wieku. Przede wszystkim o jeden rok (wypadków 6 na 10). Trudno mówić o prawidłowości przy ujmowaniu sobie lat, skoro stwierdziliśmy jeden przypadek ujęcia sobie jednego roku i trzy przypadki ujęcia sobie dwóch lat. Pytania dotyczące wieku występują prawie we wszystkich wywiadach socjologicznych. Stwierdzona zgodność jedynie w 78% uzyskanych wypowiedzi budzi zrozumiąły niepokój badaczy. Rozważyć należy, jakie mogły być przyczyny braku odpowiedzi na pytanie o „wiek” i występujących niezgodności. Przyczynami mogły być: 1. nienależyte wypełnienie kwestionariusza przez ankietę, 2. niezrozumienie pytania przez respondenta, 3. nieutrwalenie wieku w pamięci, 4. lekceważący stosunek do udzielanych odpowiedzi, 5. świadome udzielanie nieprawdziwych informacji.

W konkretnym naszym badaniu nie można wykluczyć pomijania pytania o wiek przez ankietę. Pytanie pierwsze kwestionariusza dotyczyło nazwiska i imienia, jednak aby nie wytwarzać atmosfery zeznań, zalecaliśmy w instrukcji, aby nazwisko i imię wpisywać później do kwestionariusza, a przy przyjściu do mieszkania zadać tylko pytanie np.: „Czy Pan(i) Jan P.?”, i powitanie. Stąd mogło kilkakrotnie nastąpić pominięcie i następnego pytania kwestionariusza — pytania o wiek. Wykluczamy jednak wpisanie przez ankietę innego wieku, niż podał respondent.

Nie przypuszczamy, aby respondenci nie rozumieli pytania o wiek (ukończonych lat). Wprawdzie pytanie nie brzmiało: „W którym roku jest Pan(i) urodzony(a)?”, jakie przeważnie się stosuje w badaniach socjologicznych, ale za przyjętym przez nas sformułowaniem przemawiało kilka względów: 1. Człowiek dorosły powinien wiedzieć, ile ma skończonych lat. Z faktem ukończenia 18 lat wiąże się uzyskanie pełnoletności. Dla mężczyzny wiąże się z powołaniem do zasadniczej służby wojskowej, a ukoń-

czenie 21 lat wiąże się z możliwością zawarcia związku małżeńskiego. Dla osób starszych ukończenie określonej liczby lat wiąże się z możliwością przejścia na emeryturę. 2. Badanymi były osoby, które zetknęły się z organami wymiaru sprawiedliwości (MO, Prokuratura, Sąd, Kolegia). Procedura karna stanowi, że przesłuchanie świadka przed sądem rozpoczyna się od zapytania o imię, nazwisko, wiek. Ten wiek, to zapytanie sądu, ile świadek ma ukończonych lat. Nigdy natomiast sąd nie pyta o rok urodzenia, a tego rodzaju odpowiedź świadka sądu nigdy nie zadowala, czyli nie jest prawidłowa. Nie wydaje się więc, aby druga przyczyna niezgodności wypowiedzi występowała w naszych badaniach.

Analizując następne możliwe przyczyny nie można wykluczyć pewnego stopnia niewiedzy respondentów odnośnie do aktualnie już ukończonych lat. Niewiedza ta jednak mogła dotyczyć najwyższej jednego roku życia. Nieprzywiązywanie wagi do wypowiedzianych słów, lekceważący stosunek do wywiadów mógłby w poważnym stopniu wpłynąć na występowanie niezgodności w wypowiedziach. Utrwalił się w pamięci początek wywiadu z respondentką, która zawyżyła wiek o sześć lat. Rozpoczynając rozmowę zauważyłam: „O jak tu ładnie u Pani, tak czysto, a i Pani ładnie wygląda” — otrzymałam odpowiedź: „Mam już 54 lata”. „Ma Pani ukończone 54 lata?” — ponowiłam pytanie. „Tak. I jestem na rencie”. Przytoczony dialog wskazywałby, że respondentka bez zastanowienia podała znacznie zawyżony wiek, a następnie nie prostowała wypowiedzi. Nie można zresztą wykluczyć świadomego podwyższenia wieku w kontekście podkreślenia, że jest już na rencie, co usprawiedliwiałoby fakt, że nie pracowała zarobkowo.

Wydało się, że można wyprowadzić wniosek, iż na niezgodność między deklarowanym przez respondentów wiekiem a ich faktycznym wiekiem, wpływa w pewnym stopniu aktualna niewiedza w zakresie jednego roku życia, natomiast większych rozbieżności można doszukiwać się w lekceważącym stosunku do przeprowadzanego wywiadu lub świadomym wprowadzaniu ankietowanych w błąd, przy pewnej tendencji do zawyżania wieku.

Wpływ cech osobowościowych respondentów na zgodność lub niezgodność ich wypowiedzi z dokumentami będzie przedmiotem dalszych rozważań.

2. Analiza zgodności z dokumentami odpowiedzi w sprawie otrzymania pracy jako pomocy postpenitencjarnej

Przepisy wykonawcze do ustawy z 1969 r. o amnestii wprowadziły obowiązek udzielania pomocy postpenitencjarnej osobom zwalnianym z zakładów karnych. Najważniejszą pomocą było prawo do otrzymania przez amnestionowanego skierowania do pracy zgodnie z kwalifikacjami i wykształceniem. Zakłady karne zwalniając amnestionowanych zawiadamiały właściwe terytorialnie Wydziały Zatrudnienia, które kierowały amnestionowanych do pracy. Wydziały Zatrudnienia prowadziły specjalne kartoteki amnestionowanych, w których odnotowywano: imię, nazwisko, wiek, wykształcenie, stan cywilny, adres, stan rodzinny, wysokość zarobków współmałżonka, wiek dzieci, poprzednie miejsce pracy, charakter poprzedniej pracy i wysokość zarobków, okres pobytu w zakładzie karnym, nazwę zakładu karnego, popełnione przestępstwo, a następnie datę skierowania do pracy, nazwę zakładu pracy i oferowane zarobki. Odnotowywano, czy przyjął pisemne skierowanie, czy następnie przystąpił do pracy, czy też otrzymał inne skierowanie. Odpowiedzi na pytanie: „Czy otrzymał Pan(i) skierowanie do pracy po wyjściu z więzienia z Wydziału Zatrudnienia? tak/nie” — zostały zweryfikowane na podstawie zapisów w kartach amnestionowanych znajdujących się w kartotece amnestionowanych Wydziału Zatrudnienia m. Łodzi. W miesiącach od sierpnia 1969 do 1970 r. prowadziliśmy badania w Wydziale Zatrudnienia metodą obserwacji uczestniczącej nad sposobem kierowania amnestionowanych do pracy, a następnie przenieśliśmy wszystkie dane z kartoteki Wydziału Zatrudnienia do własnej kartoteki. Adnotacje w Wydziale Zatrudnienia prowadzone były dokładnie, a dane personalne przepisywano z kart zwolnienia amnestionowanych z zakładów karnych. Dane tej kartoteki można uznać za wiarygodny dokument otrzymania przez

amnestionowanego skierowania do określonego zakładu pracy lub odmowy przyjęcia skierowania przez zwalnianych z zakładów karnych. Odpowiedzi na pytanie: „Czy podjął Pan(i) pracę zgodnie ze skierowaniem? tak/nie”, weryfikowano na podstawie dokumentów znajdujących się w aktach osobowych pracowników w zakładach pracy, jeżeli przystąpili do pracy. Nawet jeżeli zgłosili się do pracy, lecz nie zostali przyjęci np. z powodu stanu zdrowia, to działy osobowe zakładów pracy dysponowały dodatkową dokumentacją na tę okoliczność. Dokumenty te w zakładach pracy w połączeniu z kartoteką Wydziału Zatrudnienia były wiarygodną dokumentacją na okoliczność przystąpienia do pracy i faktycznego jej wykonywania przez respondentów.

Oba pytania dotyczą faktu skorzystania lub nie z pomocy postpenitencjarnej w postaci udzielenia pracy i dlatego omawiamy je łącznie. Zakres wiarygodności wypowiedzi respondentów obrazuje poniższe zestawienie:

	Prawdziwe	Nieprawdziwe	Brak odpowiedzi
Czy otrzymał skierowanie do pracy?	35 50,0%	34 48,6%	1 1,4%
Czy przystąpił do pracy?	43 64,5%	26 39,1%	1 1,4%

Otrzymane wyniki mogą poważnie niepokoić. Pytania o pracę nie są pytaniami drażliwymi. Pytania o pracę w wywiadach socjologicznych występują bardzo często i otrzymane niezgodności w granicach 48,6% na pierwsze pytanie i 39,1% na drugie pytanie wymagają wnikliwego zbadania przyczyn występujących niezgodności.

Jaki jest kierunek występujących niezgodności? Obrazuje to następne zestawienie dotyczące niezgodności na pytanie odnośnie do otrzymania skierowania do pracy.

	Otrzymał i przyjął skierowanie, lecz tego nie przyznaje	Nie przyjął skierowania, choć tak twierdzi
Niezgodność = 34	29	5

Występujące niezgodności nie są rozrzucone, nie mogą więc mieć charakteru przypadkowego. Stwierdzić można występującą wyraźnie tendencję w kierunku ukrywania faktu otrzymania skierowania do pracy jako pomocy postpenitencjarnej. Na 34 nieprawdziwe odpowiedzi aż 29 respondentów zaprzeczyło, wbrew dokumentom, że otrzymało w ogóle skierowanie do pracy po zwolnieniu z zakładu karnego, a jedynie 5 mówi o otrzymaniu skierowania, chociaż kartoteka Wydziału Zatrudnienia faktu tego nie odnotowała. Czy ta sama tendencja występuje w odpowiedziach na pytanie, czy przystąpili do pracy zgodnie ze skierowaniem? Rodzaje i rozrzut tych niezgodności przedstawiamy poniżej:

	Przystąpił do pracy, lecz tego nie przyznaje	Nie przystąpił do pracy, choć tak twierdzi
Niezgodność = 26	22	4

Wśród niezgodności odpowiedzi na pytanie, czy przystąpił do pracy, nie ma także przypadkowego rozrzutu nieprawdziwych odpowiedzi. Dominuje wyraźnie tendencja do zaprzeczania, że respondenci przystąpili do pracy zgodnie ze skierowaniem, chociaż akta osobowe bardzo dokładnie fakt ten potwierdzają. Nieprawdziwość ta występuje u 22 respondentów na ogólną liczbę 26 wypowiedzi nieprawdziwych.

Stwierdzić można, że w odpowiedziach na oba obecnie analizowane pytania występuje ta sama tendencja do niezgodności, przejawiająca się w ukrywaniu lub zaprzeczaniu faktom otrzymania skierowania do pracy i ukrywaniu lub zaprzeczaniu faktom przystąpienia do pracy.

Jakie są przyczyny udzielania nieprawdziwych odpowiedzi? Możemy wykluczyć istnienie źródła niezgodności po stronie ankietera. Odpowiedzi były wypełniane dokładnie, a jedyny wypadek braku odpowiedzi był omówiony przez ankietera jako spowodowany trudnym kontaktem z ciężko chorym respondentem. Respondenci rozumieli także stawiane im pytania. Wiedzieli wszyscy, że amnestionowanym przysługiwało prawo do zatrudnienia, wszystkim naszym badanym pracę faktycznie oferowano, rozmawiano

z nimi, wydawano skierowania do pracy na piśmie. Fakty te respondenci znali z własnego doświadczenia. Niezrozumienie pytania co najwyżej może dotyczyć wypadków, gdy respondent zaznał, że otrzymał skierowanie, gdy nasza dokumentacja stwierdzała odmowę przyjęcia oferowanej pracy. Nie możemy wykluczyć, że skierowanie to otrzymali już po zamknięciu kartoteki dla amnestionowanych, tj. po 1 I 1970 r., jako normalni pracownicy fizyczni. Nie możemy wykluczyć jako przyczyn nieprawidłowości nieutrwalenia się tych zdarzeń w pamięci respondentów i lekceważącego stosunku do udzielanych odpowiedzi. Wydaje się, że wpływ na odpowiedzi mogła mieć okoliczność, czy fakty te były ważne w życiu respondentów. Zależało nam na uzyskaniu informacji, czy respondenci zmieniając pracę w ciągu tych trzech lat od zwolnienia z zakładu karnego mieli trudności z jej znalezieniem. Uzyskałismy znamienne wypowiedzi. Nie miało trudności ze znalezieniem nowej pracy 55 badanych, nie zmieniało pracy 5, przeszły na rentę 3 osoby, 1 w ogóle nie pracowała, a tylko 6 osób miało trudności ze znalezieniem nowej pracy (dwóch mężczyzn ze średnim wykształceniem, dwie starsze schorowane kobiety i dwóch mężczyzn chorych). Dla ogromnej większości respondentów znalezienie nowej pracy nie nastęczało żadnych trudności (55, czyli 79%).

Ogół amnestionowanych nie szanował także otrzymanej pracy, ponieważ 63% wszystkich badanych amnestionowanych rozwiązało umowę o pracę przez samowolne jej porzucenie⁴. Zjawisko samowolnego porzucania pracy nie ogranicza się jedynie do kręgu osób karanych, ponieważ jak wykazały nasze badania 358-osobowej grupy kontrolnej robotników zatrudnionych jednocześnie z amnestionowanymi, odsetek samowolnego porzucania pracy wynosił 44,8%⁵.

Nieposzanowanie pracy, brak trudności z jej znalezieniem sprawiły, że otrzymanego skierowania do pracy respondenci nie

⁴ M. D. Pełka-Sługocka, L. Sługocki, *Przyczyny rozwiązania umowy o pracę zapewnioną jako forma pomocy postpenitencjarnej*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne”, 1972, nr 10-11, s. 63.

⁵ Por. przypis 4.

uważali za fakt ważny w życiu, który utrwała się w pamięci. Z tych samych powodów nie łączyli skierowania z faktem podjęcia pracy. Nie można przypuszczać, aby badani nie pamiętali faktu zatrudnienia w określonych zakładach pracy. Jak wynika z akt osobowych 22 badanych, którzy przystąpili do pracy zgodnie ze skierowaniem, lecz się do tego nie przyznali, przebieg ich zatrudnienia kształtował się następująco: do jednego miesiąca pracowało trzech, powyżej jednego miesiąca do 3 miesięcy pracowało czterech, powyżej 3 do 6 miesięcy pracowało pięciu, powyżej 6 miesięcy do 1 roku pracowało trzech, powyżej 1 roku do 2 lat pracowało dwóch, a dwa lata i więcej przepracowało pięciu respondentów.

Nie przypuszczamy także, aby respondenci na pytanie to odpowiadali świadomie kłamliwie, nie przyznając się do otrzymania skierowania i podjęcia pracy zgodnie ze skierowaniem. Pytania te nie były pytaniami drażliwymi, wręcz przeciwnie, człowiek podejmujący pracę po zwolnieniu z zakładu karnego jest powszechnie uważany za wkraczającego na drogę poprawy, za człowieka godnego szacunku. Respondenci doskonale o tym wiedzieli.

Ujawnione nieprawdliwości mogą więc mieć ogólniejsze znaczenie. Świadczą one, że pracownicy fizyczni, szczególnie niewykwalifikowani, nie przywiązują większego znaczenia do oferowanej im pracy w ogóle, nie mają trudności ze znalezieniem nowej pracy i w związku z tym nie szanują umów o pracę, samowolnie je rozwiązując. W okręgach, w których stwierdza się podobne zapotrzebowanie na pracowników fizycznych, prowadzenie badań z tą kategorią pracowników fizycznych może doprowadzić do otrzymania wypowiedzi na temat zatrudnienia o znacznym stopniu nieprawidłowości.

3. Analiza zgodności deklaracji pobrania „zaliczki” z dokumentami

Ustawa z dnia 21 lipca 1969 r. o amnestii („Dz. U.” nr 21, poz. 151) nie unormowała zakresu i form pomocy postpenitencjarnej przysługującej osobom zwalnianym z zakładów karnych.

Problem ten uregulowało pismo okólne nr 57 Prezesa Rady Ministrów z dnia 17 lipca 1969 r. Pismem tym, wśród innych form pomocy postpenitencjarnej, wprowadzono zaliczkę wypłacaną amnestionowanym dla zabezpieczenia możliwości finansowania potrzeb życiowych od dnia przystąpienia do pracy do czasu otrzymania wynagrodzenia za pracę. Przedpłata wynagrodzenia (zważna w treści zarządzenia niezbyt szczęśliwie — zaliczką) miała charakter obligatoryjny dla zakładów pracy (w myśl zarządzenia „zakłady pracy zobowiązane są...” — podkreślenie nasze). Zaliczkę wypłacano na wniosek osób amnestionowanych, od nich zależało więc, czy skorzystają z tej formy pomocy. Natomiast zakład pracy, jeśli zostały spełnione przewidziane w zarządzeniu warunki, był zobowiązany do dokonania przedpłaty. Wysokość wypłacanej zaliczki uzależniona była od wniosku amnestionowanego i jego stanu rodzinnego. Samotnym przysługiwała zaliczka w wysokości 850 zł. Amnestionowani mający na utrzymaniu rodzinę mieli prawo otrzymać zaliczkę w wysokości jednomiesięcznego wynagrodzenia przysługującego na stanowisku, na którym zatrudniony został amnestionowany. Amnestionowani, którzy pobrali zaliczkę, zobowiązani byli ją zwrócić w sześciu równych ratach miesięcznych. Oznaczało to, że zarządzenie stało na stanowisku przynajmniej sześciomiesięcznej stabilizacji zawodowej amnestionowanych⁶.

Dokumentami, na których opieraliśmy się ustalając wysokość pobranych zaliczek i sposoby ich likwidacji, były: 1. akta osobowe pracowników w zakładach pracy oraz 2. zestawienia sporządzone przez działy księgowości zakładów pracy. Dokumenty te uznawano za wiarygodne do weryfikacji odpowiedzi respondentów.

Pytanie: Czy otrzymał Pan(i) w pierwszym miejscu pracy po zwolnieniu zaliczkę? tak/nie

Na postawione pytanie występowały cztery możliwości odpowiedzi. Po pierwsze, respondent mógł otrzymać zaliczkę i potwierdzić to podczas wywiadu. Po drugie, respondent mógł otrzy-

⁶ M. D. Pełka-Sługocka, L. Sługocki, *Zaliczka wypłacana przez zakłady pracy jako forma pomocy postpenitencjarnej*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne”, 1972, nr 5, s. 33.

mać zaliczkę i zaprzeczyć temu. Po trzecie, respondent mógł nie otrzymać zaliczki i zaprzeczyć, by ją otrzymał. Po czwarte, respondent mógł nie otrzymać zaliczki, a twierdzić, iż ją otrzymał. Wystąpienie powyższych czterech możliwości ujawnia poniższe zestawienie:

Rodzaj wypowiedzi	Wywiad	Dokument	Razem
Zgodne	tak nie	tak nie	24 33 } 81,4%
Niezgodne	tak nie	nie tak	2 11 } 18,6%

Wynika z tego zestawienia, że zdecydowana większość respondentów udzieliła prawdziwej odpowiedzi; zgodność tę stwierdziliśmy w 81,4%. Niezgodność odpowiedzi wystąpiła w 13 wypadkach (18,6%) i są to wypadki dwojakiego rodzaju.

Dominuje tendencja do zaprzeczania faktom otrzymania zaliczki. Niezgodność ta (nie-tak) występuje w 11 wypadkach (15,7%) i jest zgodna ze stwierdzoną w badaniach K. Lutyńskiej⁷ tendencją do zaniżania wysokości zarobków. W konkretnym naszym badaniu tendencja ta pogłębia się, ponieważ poważny odsetek respondentów kwestionuje w ogóle fakt otrzymania pieniędzy na zagospodarowanie się po zwolnieniu z zakładu karnego. Badani nasi oczywiście nie wiedzieli, że sprawdzone zostały dowody finansowe w zakładach pracy, które potwierdziły pobranie zaliczki.

Rozważając przyczyny tak kłamliwych wypowiedzi możemy wykluczyć nienależyte wypełnienie kwestionariusza przez ankietę. Także wykluczyć trzeba niezrozumienie pytania przez respondenta. Instytucja zaliczek znana była wszystkim amnestionowanym, a otrzymanie zaliczki wymagało odpowiednich czynności

⁷ K. Lutyńska w badaniach nad zgodnością wypowiedzi o zarobkach z faktycznie otrzymanymi poborami stwierdziła tendencję do zaniżania wysokości wynagrodzenia za pracę. Por. jej pracę *Weryfikacja danych uzyskanych z odpowiedzi respondentów na pytania o wysokość zarobków*, zamieszczoną w niniejszym tomie.

(złożenia podania, przedstawienia karty zwolnienia z zakładu karnego, wykazania stanu rodzinnego itd.), które spełnili. Nie wydaje się także, aby fakt pobrania zaliczki nie utrwalił się w pamięci badanych, ponieważ była to zaliczka zwrotna i musiała być spłacona w ciągu 6 miesięcy. Wydaje się, że przyczyną jest świadome udzielanie nieprawdziwych odpowiedzi. U podłoża ich tkwi niechęć do przyznawania się do otrzymania pieniędzy. Przychody pieniężne, ich wysokość prawdopodobnie objęte są sferą prywatności, o której ludzie niechętnie udzielają dokładnych informacji. Nie można wykluczyć, że postawa taka wykształciła się w związku z tendencją do oficjalnego zaniżania przychodów, ponieważ niższemu dochodowi na członka rodziny towarzyszą w Polsce uprawnienia do określonych świadczeń socjalnych.

Drugi rodzaj niezgodności obejmuje dwa wypadki przyznania w wywiadzie otrzymania zaliczki, gdy dokumenty tego nie potwierdzały. Tłumaczymy je następująco: jeden z respondentów ujawnił, że otrzymał zaliczkę w wysokości 850 zł, a ponieważ w pierwszym zakładzie zaliczki nie otrzymał, przeto jedynym wytłumaczeniem może być, że przy opuszczeniu miejsca pracy wycofał z akt skierowanie Wydziału Zatrudnienia, złożył je w nowym miejscu pracy i tam otrzymał zaliczkę (na słusność tego wytłumaczenia wskazuje wysokość zaliczki: 850 zł, to była najwyższa zaliczka dla samotnych, a takim był nasz respondent). Drugi respondent ujawnił, że otrzymał zaliczkę w wysokości 300 zł. Była to najprawdopodobniej tzw. „chwilówka”, którą spłacił przez potrącenie z pierwszej należnej wypłaty miesięcznej (tak niskiej zaliczki jako pomocy postpenitencjarnej nie wypłacano).

Osobom, które potwierdziły fakt otrzymania zaliczki (tak-tak = 24 wypadki) zadano dodatkowe pytanie: „Jeżeli tak, to w jakiej wysokości?” Te 24 wypowiedzi poddano analizie co do zgodności deklarowanej wysokości z wysokością faktycznie pobranej zaliczki.

Prawdziwość w zakresie określenia wysokości zaliczki dotyczy 11 z 24 przypadków, a więc jedynie 46%. Wśród nieprawdziwych odpowiedzi dominuje tendencja do zaniżania faktycznie

	Przypadków	Średnia arytmetyczna rozbieżności
Wysokość prawdziwa	11	—
Zaniżenie wysokości	9	272 zł
Zawyżenie wysokości	2	550 zł
Nie pamięta	2	—
Razem	24	

pobranej zaliczki. Tendencja ta występuje przede wszystkim wśród osób, które otrzymały najniższe zaliczki. Wprawdzie średnia arytmetyczna zaniżeń wynosi 272 zł, jednak na jej wysokość wpłynął jeden wypadek zaniżenia o 800 zł i jeden wypadek zaniżenia zaliczki o 400 zł.

Dwa wypadki zawyżenia wysokości pobranej zaliczki wystąpiły u osób, które otrzymały stosunkowo duże zaliczki (1600 i 1200 zł), a ponadto jeszcze zawyżyły ich wysokość. Występująca tendencja do zaniżania pobranych kwot i wypadki zawyżenia u osób, które otrzymały wyższe zaliczki, zgodna jest z przedstawionymi w niniejszym tomie wynikami badań K. Lutyńskiej⁸.

W zakresie likwidacji otrzymanych zaliczek na pytanie: „Czy tę zaliczkę spłacił? — tak/nie” w odpowiedziach występowało sześć możliwości. Po pierwsze, respondent mógł oświadczyć, iż spłacił zaliczkę, co było zgodne z prawdą. Po drugie, respondent mógł oświadczyć, że spłacił zaliczkę, lecz spłacił ją tylko częściowo. Po trzecie, mógł oświadczyć, że spłacił zaliczkę, gdy faktycznie jej nie spłacił. Po czwarte, mógł oświadczyć, że nie spłacił zaliczki, a faktycznie ją spłacił. Po piąte, oświadczył, że nie spłacił zaliczki, chociaż spłacił ją częściowo. Po szóste, respondent mógł oświadczyć, że nie spłacił zaliczki, gdy w rzeczywistości ją spłacił.

Występowanie powyższych możliwości ujawnia poniższe zestawienie (możliwość czwarta nie występuje).

Okazuje się, że wszyscy respondenci, którzy zgodnie z dokumentami całkowicie spłacili zaliczkę, fakt ten potwierdzili w wywia-

⁸ Tamże.

Rodzaj wypowiedzi	Wywiad	Dokument	Razem
Prawdziwe	Splacił	Splacił	19
	nie splacił	nie splacił	1
Nieprawdziwe	Splacił	Splacił część	3
	nie splacił	splacił część	1
	splacił	nie splacił	1
			25

dzie. Świadczy to, że fakty wywiązania się z zobowiązań finansowych osadziły się w pamięci badanych. Nieprawdziwość wypowiedzi występuje przede wszystkim w zakresie częściowej spłaty zaliczki (3 wypadki), podczas gdy w wywiadzie nie przyznali się do niesplacenia w całości zobowiązań finansowych. Z analizy części pytania o postępowaniu egzekucyjnym zrezygnowano, ponieważ w tym trybie likwidowano zaliczkę tylko w kilku wypadkach.

4. Analiza zgodności z dokumentami odpowiedzi na pytania „drażliwe”

Znana jest już prawidłowość, że respondenci na pytania „drażliwe”, dotyczące spraw wstydlivych, hańbiących, odpowiadają niechętnie, z wyraźną tendencją do ich niewyjaśniania.

W kwestionariuszu znajdowały się dwa pytania drażliwe: „Który to był pobyt w zakładzie karnym? pierwszy, drugi, trzeci... (podkreślić lub podać liczbę pobytów ponad trzy)”, oraz „Czy leczył się Pan(i) w poradniach? — tak/nie. W jakiej poradni się Pan(i) leczył?” Odpowiedź na drugie pytanie weryfikowano tylko w zakresie leczenia się w poradni przeciwalkoholowej.

Dokumentami, na których oparliśmy się ustalając liczbę pobytów respondentów w zakładach karnych, były: 1. dane Kartoteki Więźniów i Tymczasowo Aresztowanych CZZK oraz 2. dane z akt sądowych. Zgodnie bowiem z obowiązującymi przepisami do akt spraw karnych powinny być dołączone uprzednie wyroki skazujące, z zaznaczeniem odbycia kary pozbawienia wolności.

Dokumenty te uznajemy za wiarygodne z pewnym zastrzeżeniem. Zdarzyć się mogło, że nie ujawniły one wszystkich pobytów w zakładach karnych, natomiast te, które ujawniły, można uznać za prawidłowo podane.

Wyniki weryfikacji odpowiedzi na pytanie: „Który to był pobyt w zakładzie karnym? pierwszy, drugi, trzeci... (podkreślić właściwe lub podać liczbę pobytów ponad trzy)” — przedstawia poniższe zestawienie.

	Wypowiedzi prawdziwe		Nieprawdziwe	
„Który był to pobyt?”	42	60%	28	40%

Powierzchniowa analiza prawdziwości wypowiedzi dałaby wynik optymistyczny. Wypowiedzi prawdziwych było 60%, a nieprawdziwych 40%. Nawiązać jednak trzeba do brzmienia samego pytania. Zakładało ono, że respondent przynajmniej jeden raz przebywał w zakładzie karnym. Brzmienie więc samego pytania wykluczało udzielenie odpowiedzi przeczącej, czyli: „Nigdy nie byłem w zakładzie karnym” — a odpowiedź przedstawiająca respondenta w możliwie najbardziej korzystnym świetle mogła tylko brzmieć: „Był to pierwszy pobyt”. Osoby faktycznie przebywające w zakładzie karnym jeden raz nie mogły tego pobytu zataić. Zaniżających odpowiedzi mogli więc udzielić tylko ci respondenci, którzy przebywali więcej niż jeden raz w zakładzie karnym. W celu sprawdzenia, jaki jest zakres zaniżonych wypowiedzi, ustalono, ilu respondentów przebywało w zakładzie karnym więcej niż jeden raz. Liczbę tę rozdzielono na tych, co w wypowiedziach fakt ten potwierdzili, i na tych, co fakt ten zataili. Należy dodać, że przy tym ustawieniu obojętne było, ilekrotny był to pobyt w zakładzie karnym. Faktycznie był dwu- i więcejkrotny. Uzyskane dane przedstawia poniższe zestawienie.

Liczba respondentów, którzy wg dokumentów przebywali więcej niż jeden raz w zakładzie karnym	Liczba respondentów, którzy przyznali ten fakt	Liczba respondentów, którzy nie przyznali tego faktu
34	7	27

Z zestawienia tego wynika, że 7 na 34 respondentów z tych, co przebywali w zakładzie karnym, ponad jeden raz (21⁰/o), przyznało, iż przebywało więcej niż jeden raz. Nie przyznało tego faktu 27 respondentów, czyli 79⁰/o. Z zestawienia wynika także, że jeżeli respondent ma możliwość zaniżenia lub zatajenia wstydlivych faktów, wówczas stopień zgodności wypowiedzi znacznie się obniża, jak w konkretnym wypadku do 21⁰/o. Faktycznie więc odsetek odpowiedzi prawdziwych na to drażliwe pytanie wynosi 21⁰/o, czyli jedną piątą wypowiedzi.

Czy jednak w odpowiedziach na analizowane pytanie następowało także zaniżanie liczby wstydlivych faktów? Ustalono, jak dalece odpowiedzi respondentów są niedokładne, to znaczy, jaka jest różnica między faktyczną liczbą pobytów a deklarowanymi pobytami. Przedstawia to poniższe zestawienie:

Liczba nieprawdziwych wypowiedzi	Liczba zatajonych pobytów						Pobyty dodane
	1	2	3	4	5	6	
28	13	5	7	1	1	1	—

Wynika więc, że nieprawdziwość wypowiedzi przejawiała się także w zaniżaniu liczby wstydlivych faktów — pobytów w zakładach karnych. Niezgodność występowała więc nie tylko w układzie zatajania liczby pobytów powyżej informacji ankietera, tzn. podawania „pobyt pierwszy”, gdy faktycznie był to pobyt szósty, lecz również w kierunku zaniżania liczby pobytów, nawet gdy respondent podawał liczbę pobytów przewyższającą spodziewany poziom informacji ankietera, np. podawał pobyt drugi, gdy rzeczywiście to był pobyt czwarty.

Wynika także, że zafałszowanie wypowiedzi 28 respondentów posiada tendencję zaniżającą liczbę pobytów w zakładach karnych. Nie stwierdzono, aby respondent zawyżył liczbę pobytów, chociaż jak już wspomniano, dopuszczaliśmy w tym zakresie istnienie braków w dokumentach.

Analizując przyczyny występujących zafałszowań można od-

rzucić wadliwe wypełnienie ankiety, niejasność pytania lub niski poziom pamięci respondentów. Pobyt w zakładzie karnym od-ciska się silnie w świadomości człowieka, respondenci więc o nich powinni pamiętać. Wyraźnie ukierunkowana tendencja do zafałszowania wypowiedzi — zaniżanie liczby pobytów — świadczy, że badani wstydzili się ujawniania faktycznej liczby pobytów. Wprawdzie największa liczba odpowiedzi ukrywa tylko jeden pobyt (13 na 28, a więc 46⁰/o), ale występują także przypadki ukrywania wielu pobytów, maksymalnie sześciu. Można więc wyprowadzić wniosek, że na fakt, iż wypowiedzi prawdziwych było jedynie 21⁰/o, wpłynęła treść pytania zadawanego respondentom. Pytania o liczbę skazań przez sądy, o orzeczenia kolegów do spraw wykroczeń, o liczbę pobytów w zakładach karnych — nie powinny być formułowane w kwestionariuszach wywiadów dotyczących przeszłości przestępczej respondentów. Badacze tych zagadnień fakty te powinni ustalać innymi metodami.

Odpowiedzi na pytanie: „Czy leczył się Pan(i) w poradniach? tak/nie. W jakiej poradni się leczył?” — weryfikowano na podstawie dokumentacji poradni przeciwalkoholowych. Tylko w tym zakresie weryfikowaliśmy zgodność tych wypowiedzi. Wypowiedzi o leczeniu się w innych poradniach były tylko informacjami o stanie zdrowia respondentów. Wśród 70 respondentów faktycznie leczyło się w poradniach przeciwalkoholowych 19 osób. Tylko więc wypowiedzi tych 19 respondentów podlegają weryfikacji na podstawie dokumentów. Fakt leczenia się w poradniach przeciwalkoholowych był doskonale znany badanym. Byli to wszyscy alkoholicy leczeni przymusowo na podstawie orzeczenia komisji społeczno-lekarskiej właściwej rady narodowej. Byli to wszyscy wieloletni pacjenci poradni, w stosunku do których poradnie mogły realizować przymus w formie doprowadzenia na leczenie. Do leczenia przyznało się tylko 4 respondentów, nie przyznało się do leczenia 15.

Wyraźnie więc ujawniła się tendencja do zatajania faktów leczenia w poradniach przeciwalkoholowych, faktów, które respondenci uważali za wstydlive. Odsetek zgodnych odpowiedzi nie przekracza 21⁰/o, niezgodność występuje w 79⁰/o wypowiedzi.

Należy dodać, że w kwestionariuszu było inne pytanie otwarte, które brzmiało: „Czy w ostatnich 10 latach leczył się Pan(i) na poważniejszą chorobę? — tak/nie. Na jaką chorobę się leczył?” Pytanie to odnosiło się także do choroby alkoholowej, a więc również do naszych 19 respondentów. Przymusowe bowiem leczenie alkoholika orzeka się po rozpoznaniu przez lekarza choroby, a nie pijaństwa. Żaden z naszych respondentów nie wymienił w odpowiedziach na to pytanie choroby alkoholowej. Ujawniona tu prawidłowość prawdopodobnie jest przejawem postawy zarówno pacjentów, jak i szerszych kręgów społeczeństwa wobec nałogu jako choroby społecznej. Leczenie więc alkoholizmu jest sprawą wstydliwą.

Podsumowując odpowiedzi respondentów na oba pytania można stwierdzić: Respondenci rozumieli zadawane pytania. Respondenci świadomie zaniżali informacje o faktach wstydliwych i drażliwych, czyli o faktach, które przedstawiają ich ankietowani w gorszym świetle. Uzyskany odsetek zgodności na te pytania jest rażąco niski i obejmuje zaledwie jedną piątą odpowiedzi. Z tych względów formułowanie pytań w wywiadach dotyczących drażliwych faktów w życiu respondentów nie wydaje się celowe, gdyż wyciągane z nich wnioski naukowe będą fałszywe.

5. Analiza zgodności między wypowiedziami o zwolnieniu z zakładu karnego a dokumentami

Przedmiotem badań, jak już była o tym mowa, byli amnestionowani. W toku badania akt sądowych stwierdzono, że zdarzały się wypadki zarejestrowania w kartotece Wydziału Zatrudnienia także osób nie amnestionowanych, lecz w tym samym okresie zwolnionych z zakładu karnego. Dlatego wprowadzono do kwestionariusza dwa pytania: „Czy darowano Panu(i) karę na podstawie ustawy o amnestii? tak/nie” oraz pytanie kontrolne: „Czy został Pan(i) zwolniony z zakładu karnego: a) po odbyciu kary, b) na podstawie ustawy o amnestii, c) warunkowo zwolniony (podkreślić właściwe)?”

Odpowiedzi na te pytania zostały zweryfikowane na podsta-

wie kart z Kartoteki Więźniów i Tymczasowo Aresztowanych CZZK oraz skonfrontowane z aktami sądowymi, w których znajdowały się postanowienia sądu o zastosowaniu ustawy o amnestii oraz zawiadomienia o zwolnieniu więźnia z zakładu karnego, podające zawsze podstawę zwolnienia. Dokumenty te w sposób nie budzący wątpliwości potwierdziły fakt zwolnienia więźnia z zakładu karnego na podstawie ustawy z dnia 21 lipca 1969 r.

W odpowiedziach na oba pytania stwierdzono po 4 niezgodności z rzeczywistością, co stanowi 5,7%. Należy także podkreślić, że ani w jednym wypadku nie było rozbieżności między odpowiedzią na pierwsze pytanie a odpowiedzią na pytanie kontrolne. W trzech wypadkach respondenci nie przyznawali się, że korzystali z dobrodziejstwa amnestii, a raz respondent został faktycznie zwolniony po odbyciu kary, choć wyjaśnił, że skorzystał z amnestii. Niski odsetek niezgodności odpowiedzi na te pytania z rzeczywistością zwalnia od doszukiwania się ich przyczyn. Zastanawia jednak niski stosunkowo odsetek niezgodności w tych dwóch pytaniach w porównaniu do odsetka niezgodności występujących w odpowiedziach na pozostałe dziewięć pytań. Niewątpliwie na taki układ nie mogła wpłynąć prawdomówność respondentów, której nie wykazywali w odpowiedziach na pozostałe pytania. Na taki układ wypowiedzi mógł wpłynąć fakt, że respondenci w przeważającej liczbie byli rzeczywiście amnestionowani (tylko w stosunku do sześciu na siedemdziesięciu sąd nie wydał postanowienia o zastosowaniu amnestii) i orientowali się, że fakt ten jest znany ankietantom. Wynikało to z rozesłanych pism uprzedzających o wizycie ankietera w związku z prowadzeniem badań nad amnestionowanymi oraz z instrukcji wywiadu. Ankietar przy rozpoczęciu wywiadu zawiadamiał respondenta, że został wylosowany do przeprowadzenia rozmów spośród innych amnestionowanych w 1969 r. Odpowiadając na analizowane dwa pytania respondenci realizowali niejako „narzuconą” rolę amnestionowanych i udzielali zgodnych wypowiedzi. W badaniach nad wywiadem jako instrumentem badawczym znany jest wpływ postaw ankietera na udzielane przez respondentów wypowiedzi. W zaistniałej sytuacji możliwość wyboru odpowiedzi przez res-

pondentów została niejako ograniczona oddziaływaniem psychicznym. Odpowiadali więc zgodnie z oczekiwaniem ankietera, tym chętniej że dotyczyło to prawdziwych i dobrze im znanych faktów. Trzeba bowiem podkreślić, że pytania były doskonale zrozumiałe przez respondentów, a fakty zastosowania ustawy o amnestii przeżyte i oczekiwane w zakładzie karnym. Jeżeli sformułowana tu hipoteza o wpływie sytuacji stworzonej przez badacza na zgodność uzyskanych odpowiedzi z rzeczywistością jest trafna, to należało w badaniach albo zrezygnować z tych dwóch pytań, albo wyeliminować ze wstępu do wywiadu informację o znajomości przez ankietera faktu zwolnienia na podstawie amnestii. Przedstawienie jednak analizy odpowiedzi na te dwa pytania wraz z próbą interpretacji wysokiej liczby prawdziwych odpowiedzi wydaje się celowe w konfrontacji z tak niską proporcją odpowiedzi prawdziwych na pozostałe pytania.

6. Analiza wypowiedzi dotyczących daty i miejsca zwolnienia z zakładu karnego

Fakt zwolnienia z zakładu karnego jest ważnym wydarzeniem w życiu każdego więźnia. Dzień zwolnienia jest wyczekiwany, obliczany, często wyliczany co do godziny. Biorąc to pod uwagę celowo wprowadzono odpowiednie pytanie do kwestionariusza, aby przekonać się, czy respondenci ze środowiska robotniczego z podstawowym wykształceniem pamiętają po kilku latach daty ważnych wydarzeń w ich życiu. Daty i nazwy zakładów karnych, z których zwolniono respondentów, były nam znane. Informacje te znajdowały się w Kartotece Więźniów i Tymczasowo Aresztowanych CZKK oraz w aktach sądowych, do których każdy zakład karny wysyłał zawiadomienie o zwolnieniu więźniów z datą, podstawą prawną i miejscem zwolnienia. Znajac praktykę wykonania kary pozbawienia wolności należy wykluczyć możliwość wcześniejszego lub późniejszego zwolnienia badanego z zakładu karnego. Weryfikowane przez dwa źródła dokumenty należy uznać za wiarygodne. Odpowiedzi na pytanie: „Kie-

dy Pan(i) został zwolniony z zakładu karnego? data ... Skąd został zwolniony?” przedstawia poniższe zestawienie.

	Odpowiedzi			Brak odpowiedzi	Razem
	Prawdziwe	Nieprawdziwe	Nieprawidłowe		
Data zwolnienia	23 32,8%	32 45,9%	13 18,5%	2 2,9%	70
Miejsce zwolnienia	47 67,1%	8 11,4%	3 4,3%	12 17,2%	70

Za odpowiedzi prawdziwe uznaliśmy te, w których podano rzeczywistą dokładną datę i miejsce zwolnienia z zakładu karnego. W zestawieniu uderza niski procent prawdziwych odpowiedzi w zakresie daty zwolnienia z zakładu karnego: 23 wypowiedzi na 70, czyli 32,8%, przy stosunkowo wysokiej prawdziwości co do miejsca zwolnienia (nazwy zakładu karnego) (47 wypowiedzi prawdziwych na 58 w ogóle udzielonych odpowiedzi).

Liczba odpowiedzi nieprawdziwych	Podano datę							
	wcześniejszą				późniejszą			
	ponad 1 m-c	ponad 5 dni do 1 m-ca	2 - 5 dni	1 dzień	1 dzień	2 - 5 dni	ponad 5 dni do 1 m-ca	ponad 1 m-c
32	1	2	7	6	5	6	3	2

Wyjątkowo duży odsetek odpowiedzi nieprawdziwych i nieprawidłowych na pytanie o datę zwolnienia wymaga rozważenia rodzaju występujących wypadków odpowiedzi nieprawdziwych i nieprawidłowych. Poniżej przedstawiamy rodzaje odpowiedzi.

Niezgodność z rzeczywistością na pytanie o datę, jak to wynika z zestawienia, najsilniej występuje co do jednego dnia; następnie co do kilku dni, a stosunkowo rzadko przekracza jeden miesiąc. Odchylenia od faktycznej daty zwolnienia nie mają wyraźnej tendencji i występują dość równomiernie zarówno przy

podawaniu wcześniejszych, jak i późniejszych dat zwolnienia z zakładu karnego.

Trzyście nieprawidłowych odpowiedzi dzieli się na 10 odpowiedzi zgodnie podających tylko miesiąc zwolnienia, bo dnia miesiąca nie pamiętali, i 3 odpowiedzi „nie wiem”.

Przy analizie prawdziwych odpowiedzi na pytanie o datę zwolnienia z zakładu karnego nie wprowadzono żadnej tolerancji dla pamięci respondenta. Z przedstawionych odchyłeń od faktycznej daty zwolnienia i z odpowiedzi nieprawidłowych wynika, że większość błędnych odpowiedzi mieści się w granicach jednego miesiąca. Wprowadzając tolerancję jednego miesiąca otrzymamy stosunkowo wysoką zgodność odpowiedzi z faktyczną datą zwolnienia z zakładu karnego.

	Tolerancja odchylenia do jednego miesiąca			
	Prawdziwe	Nieprawdziwe	Nie wie	Brak odpowiedzi
Data zwolnienia	62	3	3	2

Porównując odpowiedzi na drugą część pytania widać, że występuje stosunkowo wysoka zgodność co do miejsca zwolnienia z zakładu karnego. Na 58 udzielonych odpowiedzi — 47 (81%) udzieliło odpowiedzi zgodnych z rzeczywistością. U respondentów widać więc tendencję do prawidłowego podawania miejsca, skąd zostali zwolnieni z zakładu karnego. Miejsce zostaje zapamiętane. Cztery piąte (ściśle 81%) respondentów, którzy odpowiedzieli na to pytanie, udzieliło prawdziwych odpowiedzi. Jest to duża szansa uzyskania prawidłowej odpowiedzi na pytanie o miejsce ważnych zdarzeń w życiu respondentów ze środowiska robotniczego. Wyłączamy tu oczywiście odpowiedź na pytanie o miejsce urodzenia respondenta.

Ponieważ ośmiu respondentów udzieliło jednak odpowiedzi nieprawidłowych, rozważono, czy nie występuje zależność między wypowiedziami nieprawdziwymi udzielonymi na pytanie „skąd” a liczbą dotychczasowych zwolnień z zakładów karnych.

Okazało się, że spośród ośmiu respondentów, którzy udzielili odpowiedzi nieprawdziwych, pierwszy raz odbywało karę pozbawienia wolności tylko 2 respondentów, a pozostali byli już zwalniani z zakładów karnych dwa i więcej razy. Na udzielenie nieprawdziwych odpowiedzi wpłynęły dwie okoliczności: a) zwolnieni na podstawie amnestii nie po raz pierwszy przeżywali fakt zwolnienia z zakładu karnego — oraz b) więźniowie często byli przenoszeni z zakładu do zakładu w czasie odbywania kary pozbawienia wolności. Według bowiem polskiego systemu penitencjarnego skazany nie odbywa kary w jednym zakładzie karnym, ale może być przenoszony z jednego do drugiego zakładu karnego zależnie od potrzeb organizacyjnych. Respondenci więc nawet ci, którzy podawali nieprawdziwe miejsce zwolnienia, faktycznie w wymienionych zakładach karnych przebywali, ale z nich nie wyszli na wolność.

Przechodząc do przyczyn nieprawdziwości odpowiedzi na analizowane pytanie dotyczące daty i miejsca zwolnienia z zakładu karnego, stwierdzić można: Respondenci rozumieli pytanie. Udzielenie prawidłowej odpowiedzi dotyczącej dokładnej daty zwolnienia z zakładu karnego przekraczało jednak poziom pamięci respondentów. Poziom pamięci respondentów o ważnym wydarzeniu życiowym sprzed trzech lat mieścił się w granicach najwyżej nazwy miesiąca, ale nie obejmował dni miesiąca. Respondenci po prostu nie pamiętali (z wyjątkiem 32,8%) daty dnia zwolnienia i podawali daty przybliżone, zarówno wcześniejsze jak i późniejsze. Rozrzut wypowiedzi nieprawdziwych wyklucza świadomą tendencję do udzielania kłamliwych wypowiedzi. Z przedstawionej analizy wynika wniosek metodologiczny, że nie należy formułować pytań o daty ważnych wydarzeń w życiu respondentów na poziomie podstawowego wykształcenia, ponieważ przekracza to ich poziom pamięci.

W pamięci respondentów znacznie silniej odciskają się nazwy miejscowości związanych z ważnymi wydarzeniami w życiu. Stąd też wydaje się wskazane formułowanie ogólniej pytań dotyczących ważnych zdarzeń w życiu, np. w którym miesiącu, w połączeniu z pytaniem o miejsce, w którym to wydarzenie nastąpiło.

Przy formułowaniu pytań o daty zdarzeń z przeszłości nie można pomijać poziomu pamięci respondentów, który różnicuje się nie tylko z wiekiem, ale i z wykształceniem respondentów.

7. Analiza odpowiedzi na pytanie o działanie indywidualne względnie w grupie

Przedmiotem badań był także sposób popełniania przestępstwa objętego amnestią w grupie czy indywidualnie. Pytanie: „Czy przestępstwo popełniono w grupie? tak/nie” — było konkretnie sformułowane. Respondent mógł jedynie udzielić odpowiedzi, że przestępstwo było popełnione w grupie względnie że nie było popełnione w grupie, czyli było działaniem indywidualnym. Jako działanie w grupie traktowaliśmy wszelkie formy współsprawstwa, tj. działanie wspólne, pomocnictwo, podżeganie. Dodać również należy, że za działanie grupowe uważaliśmy działanie już dwóch osób, gdyż potocznie w środowiskach nieprawnych działanie dwóch osób uważa się za działanie w grupie.

Odpowiedzi respondentów weryfikowano na podstawie akt sądowych. Fakt działania lub niedziałania w grupie został więc zweryfikowany na podstawie ustaleń sądu przyjmującego określony stan faktyczny. Ten stan faktyczny bywał często ustalany na podstawie sprzecznych i zróżnicowanych dowodów. W przeciwieństwie do pozostałych analizowanych odpowiedzi, które weryfikowano dokumentami stwierdzającymi bezspornie istnienie faktu, np. wiek, liczbę pobyków w zakładach karnych, przystąpienie do pracy itd. — odpowiedzi na pytanie o popełnienie przestępstwa w grupie weryfikowano dokumentem ustalającym stan faktyczny, tj. „prawdę sądową” zawartą w sentencji i uzasadnieniu wyroku. Ustalenie obiektywnej prawdy przekraczało zakres naszych możliwości. Nie możemy twierdzić, że wyroki są nieomylnym ustaleniem prawdy obiektywnej.

Jak wskazano, respondent mógł udzielić jedynie odpowiedzi „tak” lub „nie”. Również odpowiedź z dokumentów mogła brzmieć „tak” lub „nie”. Występować więc mogły cztery możli-

wości: 1. respondent stwierdzał, że działał sam, i to wynikało z wyroku (nie-nie), 2. respondent stwierdzał, że działał w grupie, i to wynikało z wyroku (tak-tak), 3. respondent stwierdzał, że działał sam, a wyrok stwierdzał, że działał w grupie (nie-nie), 4. respondent stwierdzał, że działał w grupie, a wyrok stwierdzał, że działał sam (tak-nie).

Kategorie odpowiedzi respondentów i dane z wyroków obrazuje zestawienie:

Kategorie odpowiedzi	Liczba respondentów	%
Zgodne 1. nie — nie	39	56
2. tak — tak	22	31
Niezgodne 3. nie — tak	4	6
4. tak — nie	5	7
Razem	70	100

Układ tych danych w tablicy czteropolowej przedstawia się następująco:

		Dane z akt		Razem
		w grupie	indywidualnie	
Dane z wywiadu	w grupie	22	5	27
	indywidualnie	4	39	43
		26	44	70

Jak wynika z zestawień, zgodność wypowiedzi z aktami sądowymi jest wysoka. Obejmuje grupy: a) 39 wypadków i b) 22 wypadki, razem 61 wypadków, czyli 87%. Jest to najwyższy stopień prawdziwości wypowiedzi. Wypowiedzi nieprawdziwe dotyczą 13% wypadków i są dwojakiego rodzaju. Analizę niezgodności wypowiedzi rozpoczniemy od rozważenia kategorii 3 (nie - tak). W kategorii tej mieszczą się 4 wypadki. Na podstawie akt sądowych można stwierdzić, że respondenci ci nie mówili całej prawdy, twierdząc w wywiadzie, że działali indywidualnie. Trzech

spośród nich działało w grupach (jeden nawet w 6-osobowej) i to ustalenie wyroków w świetle akt sądowych jest nie do obalenia. Czwarty został skazany jednym wyrokiem za trzy czyny, z których dwa popełnił w grupie, a jeden popełnił indywidualnie. Ogólnie można podsumować, że respondenci należący do tej grupy nie mówili prawdy. Na niezgodność z prawdą nie mogło wpływać niezrozumienie pytania, ponieważ było jasno sformułowane i dla osoby, która zetknęła się z wymiarem sprawiedliwości, zrozumiałe. Wykluczyć należy również zapomnienie. Poziom pamięci respondentów pozwalał na zapamiętanie faktów. Gdyby bowiem było inaczej, ich poczytalność byłaby zmniejszona, co znalazłoby odbicie w wyrokach, a tak nie było. Nie jesteśmy w stanie wyjaśnić psychologicznej motywacji podawania, że przestępstwo zostało popełnione indywidualnie, podczas gdy bezspornie zostało popełnione w grupie.

Drugi rodzaj wypowiedzi niezgodnych z uzasadnieniem wyroku występuje w kategorii 4 (tak - nie) i obejmuje 5 przypadków. Tylko w dwóch wypadkach dokumenty (wyroki i akta sądowe) stwierdzają wyraźnie, że respondenci działali indywidualnie — co było oparte na ich ówczesnych wyjaśnieniach. Tymczasem w trzy lata później odpowiadali oni w wywiadzie, że działali w grupie. Zachodzi tutaj nieoczekiwane zjawisko. W świetle głębszej analizy akt sądowych można jednak stwierdzić, że prawdziwe były informacje udzielone przez respondentów w wywiadzie po trzech latach od zwolnienia z zakładu karnego. W świecie przestępczym występuje żelazne prawo zakazujące wydawania współsprawców. Respondenci w toku postępowania karnego przygotowawczego i sądowego podporządkowywali się temu prawu. Po upływie trzech lat od zwolnienia z zakładu karnego mogli niczego się nie obawiać, mówili przeto prawdę. Ta prawda znajduje potwierdzenie w dokonanej przez nas analizie akt. Po prostu w postępowaniu karnym ukryto prawdę. W dwóch innych wypadkach materiał z dokumentów nie pozwala stwierdzić, czy respondent działał w grupie, czy nie. W jednym natomiast (ostatnim) wypadku respondent działał sam, co stwierdzają dokumenty i charakter popełnionego przestępstwa i nie wiadomo czym kierował

się respondent podając, że działał w grupie. Może świadomie kłamał, a może po prostu się chwalił.

Rozważając wiarygodność tego typu dokumentów ustalających stan faktyczny możemy przyjąć, że dokumenty w wypadku odpowiedzi kategorii 1, 2, 3 oraz w jednym wypadku z kategorii 4, a więc łącznie w 68 wypadkach (94%), można uznać za wiarygodne i stwierdzające prawdę. W pozostałych 4 wypadkach kategorii 4 co do 2 (3%) wypadków nie możemy zweryfikować ostatecznie wypowiedzi respondentów.

Podkreślić jednak należy, że wypowiedzi w 63 wypadkach były prawdziwe (z kategorii 1, 2 i dwa wypadki z kategorii 4). Stanowi to 89% wypowiedzi.

Pozwala to na sformułowanie wniosku, że odpowiedzi na pytania odnośnie do działania indywidualnego czy w grupie należy uznać za oscylujące wokół prawdy. Zdecydowanie nieprawdziwe są wówczas, gdy respondenci twierdzą, że działali indywidualnie, a dokumenty wskazują, że działali w grupie.

Niski stopień niezgodności pozwala przyjąć, że pytania o formę popełnienia przestępstw można zadawać w wywiadach socjologicznych nad przestępczością z zastrzeżeniem, że sam fakt popełnienia przestępstwa nie będzie przedmiotem pytania.

8. Korelacja między prawdziwością wypowiedzi a cechami podmiotowymi respondentów

Przeprowadzona analiza prawdziwości odpowiedzi na poszczególne pytania wykazała wyraźną zależność jej stopnia od treści zadanego pytania.

Rozważyć obecnie należy, czy cechy podmiotowe respondentów wpływają i w jakim zakresie na prawdziwość odpowiedzi, innymi słowy, czy możemy stwierdzić także zależność stopnia prawdziwości odpowiedzi od cech podmiotowych respondentów.

Za przedmiot analizy wybrano następujące cechy podmiotowe: wiek, stosunek do pracy zarobkowej, stopień nadużywania alkoholu. Zrezygnowano z analizy takich cech, jak płeć, stan cywilny, zawód i wykształcenie respondentów. Podział badanych według

płci nie pozwolił na uchwycenie różnic między błędnymi wypowiedziami mężczyzn a wypowiedziami kobiet. W badanej próbie było tylko 12 kobiet, a po sprawdzeniu okazało się, że rozrzut ich błędnych odpowiedzi w poszczególnych grupach liczby błędów był dość równomierny. Zbyt mała liczba kobiet nie pozwoliła na wyciąganie wniosków co do częstotliwości błędnych odpowiedzi zależnie od płci. Nie analizowano wiarygodności odpowiedzi zależnie od stanu cywilnego badanych, ponieważ z całokształtu badań wynikało, że prawny status niezwykle często nie jest zgodny z „faktycznym stanem cywilnym” amnestionowanego. W badanej grupie, jak wspomniano, nie występowały wyraźne różnice w poziomie wykształcenia i w kwalifikacjach zawodowych i z tych względów przeprowadzanie analizy zależnie od tych cech nie było celowe.

W badanej grupie, jak wynika z poprzednich analiz, zweryfikowano 11 odpowiedzi każdego z 70 respondentów. Możliwość więc błędnych odpowiedzi u każdego z nich wahała się od 0 do 11. Oto zestawienie błędnych wypowiedzi u poszczególnych badanych:

Tabela 7. Hierarchia trudności pytań według ocen punktowych

Liczba nieprawdziwych odpowiedzi	Liczba respondentów	% respondentów
0	5	7
1	18	26
2	21	30
3	13	19
4	5	7
5	6	8
6	2	3
Razem	70	100

Do wypowiedzi nieprawdziwych zaliczono tylko te, które były sprzeczne z danymi z dokumentów. U kilku respondentów stwierdzono pojedyncze odpowiedzi „nie wiem”, których nie zaliczono do odpowiedzi błędnych.

Okazuje się, że żaden z respondentów nie udzielił wszystkich

wypowiedzi nieprawdziwych. Najwyższą liczbę 6 wypowiedzi nieprawdziwych stwierdzono tylko u 2 badanych. Nawet wśród respondentów najmniej wiarygodnych połowa ich zweryfikowanych wypowiedzi była prawdziwa. Najczęściej respondenci udzielali od 1 do 3 odpowiedzi nieprawdziwych — wywiady takie stanowiły 75%. Pozostałe grupy liczebności błędów są nieliczne (5 osób, 6 i 2 osoby). Również stosunkowo nieliczna jest grupa respondentów, których wszystkie zweryfikowane odpowiedzi okazały się prawdziwe — tych badanych było 5, czyli 7%.

9. Wiarygodność wypowiedzi zależnie od wieku

Aby zbadać zależność wiarygodnych odpowiedzi od wieku, wyodrębniono dwie skrajne grupy: 1. respondentów wiarygodnych (odpowiedzi prawdziwe i odpowiedzi tylko z jednym błędem) w liczbie 23 i 2. respondentów niewiarygodnych (odpowiedzi z 4, 5, i 6 błędami) w liczbie 13. Dla każdej z tych grup obliczono średnią arytmetyczną wieku. Średnia wieku respondentów wiarygodnych wynosiła 39 lat, a rozrzut mieścił się od 21 do 63 lat. Średnia wieku respondentów niewiarygodnych wynosiła 38 lat, a rozrzut wahał się od 22 do 53 lat. Średnie arytmetyczne wieku obu grup okazały się b. zbliżone, a różnica ograniczała się do jednego roku. Grupa respondentów wiarygodnych była więc średnio o jeden rok starsza, jednak znikoma różnica średniego wieku obu grup nie pozwala na wyciąganie wniosku o zależności między wiekiem a wiarygodnością respondentów. Sprawdzenie liczby błędnych odpowiedzi zależnie od grup wieku respondentów także nie wykazało żadnej prawidłowości. Prawdopodobnie brak korelacji między wiarygodnością a wiekiem wynikał z małej liczby respondentów w starszym wieku — osób powyżej 60 lat było 4, z tego jedna powyżej 65 lat.

10. Wiarygodność wypowiedzi zależnie od pracy

Przeważająca liczba respondentów była zdolna do pracy. Stosunek do pracy zarobkowej wydawał się cechą różniącą poszczególnych badanych. Po sprawdzeniu zgodności między wykonywa-

na pracę zarobkową a wiarygodnością wypowiedzi przeanalizowano także dwie wyodrębnione grupy: respondentów wiarygodnych i niewiarygodnych. Stosunek do pracy zarobkowej respondentów przedstawiają dwa zestawienia.

Praca w okresie 5 lat przed odbywaniem kary pozbawienia wolności

Okres zatrudnienia	Wiarygodni	Niewiarygodni
Nie pracowali w ogóle	1	3
Pracowali do 6 m-cy	4	3
Pracowali powyżej 6 m-cy do 1 r.	2	2
Pracowali powyżej 1 r. do 2 lat	3	2
Pracowali powyżej 2 lat do 3 lat	—	3
Pracowali powyżej 3 lat do 5 lat	5	—
Pracowali nieprzerwanie 5 lat	8	—
Razem	23	13

Zestawienie to obrazuje okres zatrudnienia w ciągu pięciu lat przed rozpoczęciem odbywania kary pozbawienia wolności za przestępstwo objęte amnestią, drugie zestawienie przedstawia okres zatrudnienia w ciągu dwóch lat od dnia zwolnienia z zakładu karnego na podstawie amnestii.

Praca w okresie 2 lat od zwolnienia z zakładu karnego na podstawie amnestii

Okres zatrudnienia	Wiarygodni	Niewiarygodni
Nie pracowali wcale	—	—
Pracowali do 6 m-cy	1	5
Pracowali powyżej 6 m-cy do 1 roku	5	2
Pracowali ponad 1 r. do 2 lat	7	5
Pracowali nieprzerwanie 2 lata	9	1
Przeszli na rentę	1	—
Razem	23	13

Oba zestawienia wykazują zależność między wiarygodnością respondentów a ich pracą zarobkową. W grupie wiarygodnych przeszło połowa (13 na 23 osoby) pracowało powyżej trzech lat przed odbywaniem kary pozbawienia wolności, podczas gdy żaden

z grupy niewiarygodnych tego okresu nie przepracował. To samo zjawisko występuje po zwolnieniu z zakładu karnego na podstawie amnestii — podczas gdy dziesięciu wiarygodnych pracowało nieprzerwanie lub było na rencie, to tylko jeden niewiarygodny przepracował po amnestii 2 lata.

Analiza zatrudnienia badanych pozwala na sformułowanie ogólnometodologicznego wniosku, że bardziej wiarygodni są respondenci, którzy pozostają w stałym stosunku pracy. Respondenci, którzy mimo sprawności fizycznej i psychicznej nie pracują bądź pracują dorywczo, znacznie częściej udzielają odpowiedzi nieprawdziwych, czy nawet świadomie kłamliwych.

11. Wiarygodność wypowiedzi zależnie od nadużycia alkoholu

Badaną grupę respondentów cechował różny stopień nadużywania alkoholu. Ustalono wielorakimi metodami stopień nadużywania alkoholu każdego z nich. Wprowadzono podział na alkoholików nadużywających alkoholu, wątpliwe, czy nadużywających alkoholu, i nie nadużywających alkoholu⁹. Poniższe zestawienie obrazuje stosunek do alkoholu respondentów wiarygodnych i niewiarygodnych.

Nadużywanie alkoholu a wiarygodność

Stopień nadużywania alkoholu	Wiarygodni	Niewiarygodni
Alkoholicy	3	9
Nadużywają alkoholu	6	3
Wątpliwe, czy nadużywają	3	1
Nie nadużywają alkoholu	11	—
Razem	23	13

⁹ Metodologiczne uzasadnienie tego podziału znajduje się w pracy: M. D. Pełka-Sługocka, L. Sługocki, *Potrzeba leczenia a faktyczne leczenie skazanych*, „Alkoholologia”, tom VI, Łódź 1973, nr 1 — oraz w pracy tychże autorów: *Próba ustalenia kryteriów alkoholizmu w badaniach społecznych*, [w:] *Studia nad zwalczaniem alkoholizmu i nadużywania alkoholu*, tom I, Warszawa 1974, s. 49 - 72.

Przedstawione dane ujawniają wyraźnie zależność między prawdomonością respondentów a wstrzemięźliwością w używaniu napojów alkoholowych. 12 na 13 respondentów niewiarygodnych to osoby uznane za alkoholików lub osoby często się upijające, natomiast wśród wiarygodnych takich osób jest tylko 9 na 23. Wśród niewiarygodnych nie ma także ani jednego respondenta nie pijącego, podczas gdy 11 na 23 jest wśród wiarygodnych. Wyraźna zależność kłamliwości respondentów od nadużywania alkoholu skłoniła do przeanalizowania całej grupy zależnie od stopnia nadużywania alkoholu. Szczegółowe przedstawienie liczby błędów i stopnia nadużywania alkoholu wykazuje, że liczba błędów w wypowiedziach respondentów zależy od intensywności spożywania alkoholu. Ani jeden z respondentów, którzy udzielali prawdziwych odpowiedzi, nie był alkoholikiem, a jeden tylko upijał się często, podczas gdy wśród osób, które udzieliły 6 nieprawdziwych odpowiedzi, obu respondentów było alkoholikami, a wśród udzielających 5 nieprawdziwych odpowiedzi wszyscy pili, tylko w różnym nasileniu. Najwyraźniej zależność tą przedstawia zestawienie:

Nadużywanie alkoholu a liczba nieprawdziwych odpowiedzi

Stopień nadużywania alkoholu	Liczba błędów						
	żadnego	1	2	3	4	5	6
Alkoholicy	—	3	4	2	4	3	2
Nadużywają alkoholu	1	5	4	3	—	3	—
Wątpliwe czy nadużywają	1	2	3	1	1	—	—
Nie nadużywają alkoholu	3	8	10	7	—	—	—
Razem	5	18	21	13	5	6	2

Można wobec przedstawionych danych wysunąć wniosek ogólny, że znacznie wiarygodniejszych odpowiedzi udzielają osoby nie nadużywające alkoholu. Im większe jest nasilenie spożycia alkoholu do alkoholizmu włącznie, tym większe jest prawdopodobieństwo uzyskania niewiarygodnych, nieprawdziwych odpowiedzi.

Podsumowując badanie zależności wiarygodnych odpowiedzi od cech podmiotowych respondentów można stwierdzić: Badana próba nie wykazała zależności wiarygodnych odpowiedzi od płci i wieku badanych. Ujawniła się zależność prawdomoności respondentów od pracy zarobkowej. Respondenci stale pracujący zarobkowo okazali się znacznie prawdomoniejsi. Ujawniono wyraźną zależność prawdomoności od stopnia nadużywania alkoholu. Nieprawdomość respondentów wzrastała wraz z nasileniem się nadużywania alkoholu do alkoholizmu włącznie.

12. Wnioski

Analiza wiarygodności wypowiedzi udzielonych przez 70 respondentów na jedenaście dających się zweryfikować z dokumentami pytań pozwala na wysunięcie ostrożnych wniosków metodologicznych.

Odrzucając jako przyczynę błędów w wypowiedziach nieprawidłowy zapis, niewłaściwe, niejasne sformułowanie pytania, można zauważyć, że na prawdziwość wypowiedzi wpływają dwa podstawowe czynniki: czynniki podmiotowe, którymi określamy cechy demograficzne i postawy psychiczne respondentów, oraz czynniki przedmiotowe, którymi określamy treść zadanego pytania. Zarówno czynniki podmiotowe, jak i przedmiotowe łącznie wpływają na prawdziwość wypowiedzi poszczególnego respondenta, a zakres oddziaływania każdego z nich jest zróżnicowany. Znajomość tych czynników jest potrzebna badaczowi w celu wyeliminowania ich wpływu na odpowiedź respondenta.

Analiza czynników podmiotowych w naszym badaniu pozwala spostrzec, że:

1. Prawdomoniejszymi są respondenci stale pracujący. Tendencja do nieprawdziwych wypowiedzi występuje u osób nigdzie nie pracujących, pracujących dorywczo lub często zmieniających pracę, i to niezależnie od treści pytania.
2. Prawdomoniejszymi są respondenci nie nadużywający alkoholu. Tendencja do nieprawdziwych odpowiedzi nasila się wraz z nasilaniem się stopnia nadużywania alkoholu przez respondenta bez względu na treść stawianych pytań.

Analiza czynników przedmiotowych pozwala na następujące spostrzeżenia:

3. W pytaniach dotyczących wieku występuje pewna tendencja do zawyżania deklarowanego wieku.

4. W pytaniach o fakty z przeszłości należy ustalić (ewentualnie w wywiadach pilotażowych), czy fakty z przeszłości są uznawane przez respondentów za ważne wydarzenia w ich życiu. Pytania o fakty z przeszłości, nie uważane za ważne, pozwalają na uzyskanie prawdziwych odpowiedzi zaledwie w granicach 50% (respondenci nie uznawali za ważne faktów otrzymywania skierowań do pracy). Pytania o ważne wydarzenia w życiu pozwalają uzyskać wypowiedzi prawdziwe w przeszło 80% wypadków (za ważne wydarzenia respondenci uważali miesiąc i miejsce zwolnienia z zakładu karnego, popełnienie przestępstwa w grupie lub indywidualnie).

5. Pytania o dokładne daty z przeszłości przekraczają poziom pamięci respondentów ze środowiska robotniczego o wykształceniu podstawowym. Formułowanie takich pytań powinno mieć charakter ogólniejszy, tj. o miesiące, pory roku, miejsca zdarzenia.

6. W odpowiedziach na pytania o przychody finansowe występuje tendencja do zatajania faktów otrzymania pieniędzy oraz tendencja do zaniżania wysokości otrzymanej kwoty pieniężnej.

7. W odpowiedziach na pytania drażliwe występuje wyraźna tendencja do zatajania wstydlivych faktów oraz tendencja do zatajania ich częstotliwości. Znikomy zakres zgodności wypowiedzi z rzeczywistością (w granicach jednej piątej) pozwala uznać, że formułowanie pytań w kwestionariuszach wywiadów odnośnie do przestępczej przeszłości respondentów i ich alkoholizmu — jest niecelowe.

8. Odpowiedzi na pytania o sposób popełnienia przestępstwa (w grupie czy indywidualnie) — jeżeli respondent wiedział, że fakt popełnienia przestępstwa był znany ankieterowi — wykazały wysoki stopień prawdziwości. Zauważono możliwość weryfikowania, po upływie kilku lat, stanów faktycznych ustalonych w

wyrokach sądowych, przez wypowiedzi respondentów dotyczące sposobu popełnienia przestępstwa.

Rozważyć następnie należy, czy fakt, że wywiady były prowadzone z osobami karanymi, nie zawęży wniosków metodologicznych wynikających z przedstawionej analizy do badań w środowisku osób dotkniętych patologią społeczną. Takie zawężenie byłoby jednak niesłuszne. Zważyć należy na kilka względów. Badania wprawdzie były prowadzone z osobami karanymi, ale jednocześnie osobami, które nie powróciły do przestępstwa w ciągu trzech lat i w tym czasie prowadziły przeciętny tryb życia odpowiedni dla robotników w środowisku wielkomiejskim. Należeli więc respondenci do środowiska robotniczego, przeważnie bez kwalifikacji zawodowych. Treść wielu pytań występuje we wszystkich albo w większości badań socjologicznych. Dotyczy to pytań o wiek, pytań o fakty i daty z przeszłości, pytań o zatrudnienie — spostrzeżenia w tym zakresie mogą mieć charakter ogólnometodologiczny. Również ogólną wartość wydają się mieć ustalenia dotyczące tendencji zaniżającej w odpowiedziach o wysokość otrzymanych zaliczek. Zgodne są one z ustalonymi u respondentów tendencjami do zaniżania wysokości zarobków. Ogromny stopień niezgodności z rzeczywistością odpowiedzi na pytania drażliwe (79%) może uzasadniać dyrektywę metodologiczną, odradzającą wprowadzania tego typu pytań do kwestionariuszy wywiadów. Stwierdzona wyraźna zależność wiarygodności odpowiedzi respondentów od stopnia nadużywania przez nich alkoholu do alkoholizmu włącznie może mieć znaczenie przy interpretacji odpowiedzi respondentów uzyskanych w czasie różnorodnych badań socjologicznych. Przemawia za tym zakres i częstotliwość nadużywania w Polsce alkoholu, szczególnie przez mężczyzn z podstawowym wykształceniem. Nadużywanie alkoholu występuje bowiem nie tylko w środowiskach osób karanych. Stąd autorzy oczekują, że uzyskane w niniejszej pracy rezultaty mogą być użyteczne do lepszego, precyzyjniejszego konstruowania i stosowania kwestionariuszy do wywiadów w naukach społecznych.

PRÓBY EMPIRYCZNYCH BADAŃ METODOLOGICZNYCH, PRZEPROWADZONE PODCZAS PILOTAŻU

PAWEŁ B. SZTABIŃSKI

PRÓBA WERYFIKACJI WIARYGODNOŚCI ODPOWIEDZI NA PYTANIA WIELOALTERNATYWNE

Niniejszy artykuł składa się z dwóch zasadniczych części. W pierwszej z nich, w oparciu o niektóre podręczniki metodologiczne, omawiane są zasady budowy oraz zastrzeżenia wysuwane w stosunku do pytań wieloalternatywnych. W drugiej części prezentujemy wyniki próby metodologicznej, mającej na celu ocenę zastosowania dwóch wybranych pytań wieloalternatywnych z użyciem karty respondenta w wywiadzie kwestionariuszowym. Próba ta została przeprowadzona na marginesie badań pilotażowych (a więc na małej zbiorowości respondentów) i służy jedynie wstępnej orientacji w interesującym nas zagadnieniu.

1. Problem standaryzacji pytań w wywiadach kwestionariuszowych. Pytania kafeteryjne

Jedną z podstawowych cech odróżniających metodę wywiadu kwestionariuszowego od wywiadu swobodnego jest stopień standaryzacji zastosowanych środków i czynności badawczych. Przez środki i czynności badawcze rozumiemy tutaj, za J. Lutyńskim, z jednej strony, wywoływanie zjawisk, za pomocą których badacz chce otrzymać poszukiwane informacje i sposób ich utrwalania, z drugiej strony, kategorie pojęciowe, służące do wyodrębnienia